

RUSCHA-O'ZBEKCHA LUG'AT TUZISH TAMOYILLARI

Jo'rayeva Nigora Baxtiyor qizi,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti

Email: nigoraaimrona9420@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ruscha-o'zbekcha lug'atlar, ularning tuzilish tamoyillari, tarjimada leksik birliklarni izohlash masalalari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, tarjima lug'atlarida ekvivalentlik, tarixiylik, zamonaviylik, ilmiylik kabi tamoyillarga qay holda amal qilinishi va lug'at tuzishda ularning o'rni masalasi tahlil etiladi. Aynan ruscha-o'zbekcha lug'atlarga oid bo'lgan tamoyillar ana shu lug'atlarda qanday aks etishi izohlanadi.

Kalit so'zlar: tarjima lug'atlari, leksikografik tamoyillar, ekvivalentlik, ilmiylik, tizimlilik, tarixiylik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются русско-узбекские словари, принципы их построения, а также вопросы интерпретации лексических единиц при переводе. Кроме того, анализируется соблюдение таких принципов, как эквивалентность, историчность, современность и научность в переводных словарях, а также их роль в процессе составления словаря. Особое внимание уделяется тому, каким образом данные принципы отражаются именно в русско-узбекских словарях.

Ключевые слова: переводные словари, лексикографические принципы, эквивалентность, научность, системность, историчность.

Abstract. This article discusses Russian-Uzbek dictionaries, the principles of their compilation, and issues related to the interpretation of lexical units in translation. It also analyzes how principles such as equivalence, historicity, modernity, and scientific validity are applied in translation dictionaries, as well as their role in dictionary compilation. Special attention is given to how these principles are specifically reflected in Russian-Uzbek dictionaries.

Keywords: translation dictionaries, lexicographic principles, equivalence, scientific validity, systematicity, historicity.

Kirish. Lug'at tuzish va ularni o'rganishga asoslangan leksikografiya tilshunoslikning bir qismi bo'lib, o'z manbalarini tilshunoslikdan oladi. Ammo leksikografik ishlar tilshunoslikning boshqa sohalariga qaraganda nisbatan keyinroq paydo bo'lgan. Mustaqil Respublikamizning jahon miqyosida tobora obro'-e'tiborining ortayotganligi uning tarixi, madaniyati, milliy qadriyatlarini, tiliga dunyo ahlining qiziqishini kuchaytirdi. Ayni paytda mamlakatimizning jahonga yuz tutishi, yoshlarimizda xorijiy tillarni o'rganishga ehtiyojning ortganligi tarjima lug'atlarning o'rganilishi va takomillashtirilishiga turtki bo'ldi. Bir qancha ikki tilli va ko'p tilli lug'atlar maydonga keldi. Buning natijasida xilma-xil lug'at tiplari yaratildi. Ilmiy adabiyotlarda olimlar o'zbek leksikografiyasini to'rt davrga ajratishadi va ana shu davrlashtirishning IV bosqichi 1926-yildan hozirgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi[3]. Tarjima lug'atlaridan ruscha-o'zbekcha lug'atlarning tuzilishining ommalashishi ham ayni shu davrga to'g'ri keladi. Umumiy holda esa tarjima lug'atlari tuzish va ularga e'tibor o'rta asrlarga o'g'ir. Bu davrda arabiy, forsiy hamda boshqa tillar o'rtasida tarjima lug'atlari tuzilganligi o'zbek tilshunosligi va leksikografiyasi tarixidan ma'lum. Ayni shu tipdagi lug'atlardan ruscha-

o‘zbekcha tarjima lug‘atlarining ko‘payishi XX asrning boshlari va ikkinchi yarmiga tegishlidir.

Adabiyotlar tahlili. Jamiyat rivoji sababli har bir tilga kirib borayotgan o‘zga tildagi mahalliy aholiga tushunarsiz so‘zlar milliy tilda izohlanishga yoki o‘zlashtirilishga muhtoj. Bu orqali ilm-fan, san‘at, sanoat, qurilish, qishloq xo‘jaligi, ijtimoiy xizmat kabilardagi tushunchalar dunyo miqyosida o‘xshash izohlanishi va anglanishi oson kechadi. Bunda albatta, tarjima masalasi birinchi o‘rinda turadi. Tarjima lug‘atlar yaratilishida so‘zlarni faqat ma‘nosini izohlash yoki bevosita bir tildan ikkinchi tilga o‘girish bilan cheklanmaydi balki shu tillarning grammatik, leksik, fonetik xususiyatlari ham hisobga olinadi. Har bir lug‘at ma‘lum qoidalar, an‘analar va prinsiplar asosida tuziladi. Leksikografik tamoyillar haqida alohida olingan manbalar deyarli uchramaydi va bunga oid ma‘lumotlarni biz tilshunoslik yoki leksikografiya haqidagi o‘quv qo‘llanmalari, monografiyalar va ba‘zi dissertatsion ishlardan topishimiz mumkin[1]. Lug‘at tuzishda qadimdan shakllanib kelgan tamoyillar mavjud bo‘lib, ular lug‘atlarda turlicha aks etadi. Ruscha-o‘zbekcha lug‘atlarda ham shunday tamoyillarga rioya qilingan bo‘lib, quyida ularning xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz. Lug‘atlarda maqolalarning joylashtirilishi har bir lug‘atda ko‘zda tutilgan maqsaddan, qaysi tamoyilga asoslanganlikdan, lug‘at turi, xarakteri, hajmi kabi jihatlarni hisobga olgan holda tartiblashtiriladi. Tarjima lug‘atlarida belgilangan til so‘zlari berilib, o‘zga til birligi keyin joylashtiriladi[2]. Leksikografik tajribadan o‘tgan hamda qadimdan to hozirga qadar lug‘atlarda foydalaniladigan bir qator tamoyillar mavjud:

So‘z tanlash tamoyili, lug‘at maqolalarining joylashtirish tamoyili, so‘zlarning alifbo tartibida berilishi tamoyili, so‘z ma‘nolarini izohlash tamoyili, umumiylik-xususiylik tamoyili, fonetik, morfologik, grammatik tamoyil, aniqlik tamoyili, to‘g‘rilik va to‘lalik tamoyili, ta‘limiy tamoyil, tarbiyaviy(didaktik)tamoyil, lingvodidaktik tamoyil va shu kabi boshqa tamoyillar lug‘at tuzilishining asosini tashkil etadi. Lug‘at yaratishda tayanch tamoyil lug‘atning maqsad va ehtiyojiga asoslanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar o‘zbek leksikografiyasi tarixida muhim o‘rin tutadi. Bu jarayon XX asrning o‘rtalaridan boshlab ilmiy asosda shakllanib, hozirda raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan yangi bosqichga o‘tmoqda. Ular ikki xalq o‘rtasidagi madaniy, iqtisodiy va ilmiy aloqalarning shakllanishi hamda o‘zaro tushunishni ta‘minlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli bunday lug‘atlar nafaqat tarjima vositasi, balki lingvokulturologik ko‘prik sifatida ham qaraladi. Bunday lug‘atlarning tuzilish me‘zonlarini solishtirar ekanmiz, davr va til holatining ta‘siri yaqqol ko‘rindi. Ularni qiyosiy tahlilga tortdik va komponent tahlil metodidan foydalangan holda tizimli o‘rganishga harakat qildik. Bunda, albatta, leksikografik tahlil metodiga ham murojaat etdik.

Tahlillar va natijalar. Ikki tilli lugʻat tuzish nazariyasi umumiy leksikografiya, semasiologiya, tarjima nazariyasi va korpus lingvistikasining kesishgan nuqtasida shakllanadi. Bu jarayonda lugʻatning ilmiy asoslari, metodik yoʻnalishi, tuzilma modeli va foydalanuvchi ehtiyojlari asosiy tamoyillar orqali belgilanadi.

Bugungi global ilmiy makonda leksikografiya sohasi milliy tillarning rivojlanishida muhim oʻrin tutadi. Xususan, ruscha-oʻzbekcha tarjima lugʻatlari ikki tilda soʻzlovchi, foydalanuvchilar oʻrtasida madaniy, ilmiy, iqtisodiy va maʼrifiy aloqalarni mustahkamlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Har qanday lugʻat tuzishning muvaffaqiyati eng avvalo, tuzilish tamoyillariga tayanadi. Ruscha-oʻzbekcha lugʻatlar ham bundan mustasno boʻlmagan holda, quyida mazkur lugʻatlarni tuzish tamoyillari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

1. Lugʻat tuzishda birinchi va eng muhim prinsip – bu ilmiylik tamoyilidir. Har bir leksik birlikning semantik, morfologik, sintaktik va stilistik xususiyatlari ilmiy tahlil asosida aniqlanishi zarur. Ruscha-oʻzbekcha lugʻatlar lingvistik asosda tuzilishi zarur ekanligi bois ular avvalo ilmiylik tamoyiliga asoslanadi. Bu tamoyil leksik birliklarning semantik tahlili, grammatik tavsifi va uslubiy tasnifini ilmiy mezon asosida belgilashni talab etadi. Masalan, *путь* soʻzi oʻzbekchaga yoʻl, yoʻnalish, hayot yoʻli, usul kabi variantlarda tarjima qilinadi. Shu bois ilmiylik tamoyili doirasida lugʻat tuzuvchi polisemantik tahlilni qoʻllaydi. Shuning uchun rus tilidagi *дело, идти, высокий* kabi polisemiya hodisasiga ega birliklar kontekstdagi qoʻllanishiga qarab oʻzbekcha muqobillari bilan keltiriladi (ish, borish, baland kabi). Ilmiylik tamoyili nafaqat maʼno tahlilida, balki lugʻat maqolasining strukturasi – grammatik koʻrsatkichlar, talaffuz, urgʻu, uslubiy belgilarni berishda ham oʻz ifodasini topadi.

2. Ikki tilli lugʻatning mohiyati – ekvivalentlikni toʻgʻri aniqlashdir. Har bir ruscha soʻz uchun oʻzbek tilida semantik jihatdan eng yaqin, uslubiy jihatdan mos ekvivalent topilishi kerak. Ayni shu jihatni hisobga olish – ekvivalentlik tamoyilidir. Agar toʻliq ekvivalent mavjud boʻlmasa, lugʻatchi izohli yoki koʻp qirrali tarjima usulidan foydalanadi. Ruscha-oʻzbekcha lugʻatlar uchun asosiy vazifa – ekvivalentlikni taʼminlashdir. Masalan, *душа* soʻzi oʻzbek tilida ruh, jon, qalb shaklida beriladi – bu semantik tafovut “madaniy semantika”ga asoslanadi.

3. Har bir ruscha soʻzga oʻzbek tilida maʼnosi, uslubi va funksiyasi jihatidan eng mos variant tanlanadi. Bu jihat aniqlik tamoyili asosida belgilanadi. Bunda lugʻat tuzuvchi mutaxassis faqat grammatik oʻxshashlikni emas, balki semantik aniqlikni ham taʼminlashi kerak. Masalan, ruscha *точка* soʻziga oʻzbekchada gʻam, sogʻinch, iztirob kabi variantlar keltiriladi, ammo har biri kontekstdagi vazifasiga koʻra tanlanadi.

3. Tizimlilik va strukturaviy izchillik tamoyili. Ruscha-oʻzbekcha lugʻatlar leksik birliklarni til tizimi doirasida joylashtiradi. Bu tamoyil soʻzlarning paradigmatic (bir-biriga qarama-qarshi yoki sinonimik) munosabatlarini yoritishni talab etadi. Masalan, *добрый* –

yaxshi, mehribon, xayrixoh shaklida keltirilsa, unga antonimik злой – yomon, g‘azabli keltiriladi. Bunday tizimlilik foydalanuvchiga semantik maydonni yaxlit tushunishga yordam beradi.

4. Me‘yoriylik va standartlash tamoyili. Lug‘at tildagi adabiy me‘yorga tayanishi shart. Dialektal, eskirgan yoki so‘kinish so‘zlar alohida belgilarda ko‘rsatiladi. Masalan, ruscha бабка so‘zi kampir tarzida beriladi, lekin izohda “og‘zaki uslubdagi so‘z” deb belgilanadi. Bu tamoyilni “til madaniyatini normativ shaklda aks ettirish vositasi” deb ham belgilash mumkin. Shu bois ruscha-o‘zbekcha lug‘atlarda ortiqcha variantlardan qochish, yagona orfografik me‘yorga amal qilish zarur.

5. Tarixiylik tamoyili. Leksik birliklar tarixiy jarayon natijasida o‘zgaradi. Shuning uchun ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar ham tarixiy semantik qatlamni inobatga oladi. Masalan, совхоз, колхоз kabi so‘zlar hozir eskirgan leksik qatlamga mansub bo‘lsa-da, lug‘atlarda “tarixiy so‘z” belgisi bilan kiritiladi. Bunday so‘zlar kundalik hayotda kam qo‘llansa ham badiiy asarlarda uchrab turadi. Ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar faqat til o‘rganuvchilar uchun emas, tarjimonlarga ham mo‘ljallangani uchun bunday leksik birliklarni butkul chiqarib yuborish to‘g‘ri bo‘lmaydi.

6. Stilistik va kontekstual moslik tamoyili. Ruscha so‘zlarning o‘zbekchaga tarjimasida uslubiy kontekst muhim rol o‘ynaydi. Masalan, идти fe‘li bor-, yur-, o‘t- kabi tarjima qilinadi, lekin kontekstga qarab ma‘no o‘zgaradi:

идти дождю — yomg‘ir yog‘moqchi bo‘l-

идти делам — ish yuritilmoq

7. Milliy-madaniy moslik tamoyili. Tarjima lug‘atlarda so‘zning madaniy komponentini ham hisobga olish zarur. Ba‘zi ruscha so‘zlarning o‘zbekcha to‘liq ekvivalenti yo‘q, chunki ular ma‘lum madaniy konseptlarni ifodalaydi. Masalan, самовар, блины, тройка kabi so‘zlar o‘zbek tilida madaniy izoh bilan beriladi. Ular realiyalar bo‘lgani uchun ham o‘zbek tilida ularni semantik jihatda yoritish qiyinroq kechadi. Chunki har bir millat o‘z ona tilida tafakkur qiladi.

8. Ruscha-o‘zbekcha lug‘atlarda frazeologik birliklar, iboralar, maqollar, barqaror so‘z birikmalari alohida e‘tibor bilan qayd etilishi zarur. Chunki ular tarjimada o‘ziga xos madaniy komponentni ifodalaydi. Bu esa frazeologik birliklarni kiritish tamoyili asosida amalga oshiriladi. Masalan, ruscha бить баклуши iborasi o‘zbek tilida bekor yurmoq, ishsiz o‘tirmoq kabi iboralar bilan ifodalanadi. Frazeologik birliklarni e‘tiborga olish lug‘atning milliy-madaniy mosligini ta‘minlaydi. Shuningdek, lug‘atda frazeologik birikmalarning keltirilishi tanlangan bosh so‘zning ko‘chma ma‘nolarini yoritishda muhim ro‘l o‘ynaydi. Dastlabki ruscha-o‘zbekcha lug‘atlarda bunday birliklar xalq tiliga juda yaqin holda berilgan bo‘lsada, kam qo‘llanilgan. Ammo keyingi davrlarda, xususan, XX asrning 2-yarmidan boshlab ular lug‘atlarda ko‘proq ko‘zga tashlanadi.

9. Yangilanish va zamonaviylik tamoyili. Har bir lug‘at o‘z davri uchun dolzarb bo‘lishi kerak. Shu bois ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar muntazam yangilanish, tahririy tahlil va leksik fondni qayta ko‘rib chiqish tamoyiliga amal qiladi.

Masalan, 1983-yilgi ruscha-o‘zbekcha lug‘atda mavjud ayrim so‘zlar (masalan, советский, комсомол, партсобрание) bugungi nashrlarda zamonaviy ekvivalentlar bilan almashtirilgan. Bu tamoyil lug‘atni dinamik tizim sifatida saqlab qoladi. Shuningdek, mustaqillikdan so‘ng nashr etilgan 2 jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at”(2013)da so‘zlar manosidagi o‘zgarishlar qayd etilgan. Kam qo‘llanadigan yoki eskirgan so‘zlar lug‘at maqolasidan chiqarib yuborilgan va uning o‘rniga yangi kirib kelgan, ma‘nosi yangilangan so‘zlarga e‘tibor qaratiladi. Bu ham lug‘atlarning yangilanish va zamonaviylik prinsipiga asoslanishi kerakligining dalilidir.

10. Foydalanuvchiga yo‘naltirilganlik tamoyili. Bu tarjima lug‘atlarini o‘quv lug‘atlariga yaqinlashtiruvchi me‘zon bo‘lib, kimga va qanday maqsadlar uchun tuzilishini hisobga olish kerak bo‘ladi. Ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar asosan, til o‘rganuvchilar va tarjimonlar uchun tuziladi. Shuningdek ular ikki millat vakillarini so‘zlashishi, milliy-madaniy boyliklarini o‘rganish uchun ham zarurdir. Lug‘at kim uchun tuzilayotgan bo‘lsa, ana shu auditoriyaga moslashtiriladi. Undagi leksik birliklar shunga ko‘ra tanlanadi. Ruscha-o‘zbekcha lug‘atlarda maktab darsliklari asosida tuzilgan, ma‘lum soha terminlari berilgan lug‘atlar ham talaygina.

Xulosa. Ilmiy izlanishlardan ma‘lumki, ruscha-o‘zbekcha lug‘at tuzish tamoyillari leksikografik nazariya va tarjima amaliyotining kesishgan nuqtasida shakllangan murakkab tizimdir. Bu tamoyillar uyg‘unlashganda ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar nafaqat tarjima vositasi, balki ikki tildagi madaniyatlar o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi. Lug‘at tuzishdagi asosiy qoidalar va mezonlar uning ilmiy ahamiyatini baholaydi. Ilmiylik, ekvivalentlik, tizimlilik, me‘yoriylik, kontekstual moslik, madaniy moslik va foydalanuvchiga yo‘naltirilganlik prinsiplari ushbu lug‘atlarning sifat ko‘rsatkichini belgilaydi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar, tabiiy tilni qayta ishlash tizimlari va sun‘iy intellekt yondashuvlari bu tamoyillarni yanada boyitib, ruscha-o‘zbekcha lug‘atlarni interaktiv, semantik jihatdan chuqur va madaniy jihatdan mos ko‘rinishga olib chiqmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Berdialiyev A., Ermatov I. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya: darslik. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – B. 177.
2. Normamatov S. Leksikografiya asoslari. Toshkent; 2020. – B. 14.
3. O‘zbek tili leksikologiyasi. T.; “Fan” 1981. – B. 297.
4. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатлами. -Тошкент: Фан, 1985. –Б. 200.
5. Дадабоев Х., Ҳамидов З. Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. Тошкент: Фан, 2007. –Б. 155.

6. Гавар. М.Э Лексикографический метод и его применение в исследовании диалектной синонимии. Вестник Томского государственного университета. 2014. №384. -С. 11-17.
7. G'ofurova S. Salohiddin Toshkandiyning "Lug'ati Salos" asarining leksikografik xususiyatlari. – Farg'ona: 2020.-Б. 113.

